

В. П. Мироненко, професор
кафедри цивільного права і
процесу Національної академії
внутрішніх справ, кандидат
юридичних наук, доцент

НАЯВНІСТЬ НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ ВИХОВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДИТИНИ – ВИЗНАЧАЛЬНА УМОВА ЇЇ ВІДБРАННЯ У БАТЬКІВ

Досліджено теоретичний аспект питання щодо наявності реальної небезпеки для виховання та розвитку дитини як умови застосування до батьків санкції сімейного права у вигляді відібрання дитини без позбавлення батьківських прав. Обґрунтовано положення, що критерієм розмежування застосування позбавлення батьківських прав та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав є суб'єктивний елемент правопорушення, а саме ступінь вини батьків.

Ключові слова: виховання; фізичний, психічний, духовний розвиток дитини; небезпека для виховання та розвитку дитини; вина батьків; відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав.

Виховання в сім'ї – дуже важливий і суттєвий чинник формування особистості дитини. Дитина має зростати і виховуватись у здоровій сімейній обстановці. Це – істина, яка не потребує доказування. Характер людини формується із самого раннього періоду її розвитку. Від того, як триває період дитинства, багато в чому залежить, якою стане людина в майбутньому. І навпаки: нездорова сімейна обстановка частіше за все погано впливає на ще незміцнілу психіку дитини, розвиває в ній шкідливі звички, формує неповагу до інтересів інших людей, і зрештою нерідко призводить до вчинення неправомірних, протиправних учинків. Невипадково за статистикою більшість неповнолітніх правопорушників зростали і виховувались у так званих неблагополучних сім'ях [1, с. 172–173]. Численні юридичні та соціологічні дослідження доводять, що виток нездоров'я сфери сімейного виховання є неналежне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, що і зумовлює необхідність більш активного втручання у сферу сімейних відносин, правового впливу на батьків шляхом застосування до них відповідних заходів відповідальності.

Метою статті є аналіз такої умови застосування до батьків санкції сімейно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання обов'язків з виховання дитини у вигляді

відібрання дитини без позбавлення їх батьківських прав, як наявність реальної небезпеки для виховання та розвитку дитини.

Питання сімейно-правової відповідальності, у тому числі відповідальності батьків за невиконання своїх батьківських обов'язків досліджувались широким колом вітчизняних та російських науковців. Серед них слід назвати: Ф. Байкова, Л. Баранову, В. Борисову, І. Васильківську, Є. Ворожейкіна, В. Гопанчука, О. Даніліна, Н. Єршову, І. Жилінкову, Л. Звягінцеву, С. Індіченка, Л. Короткову, В. Маслово, О. Нечаєву, О. Пергамент, О. Пушкіна, З. Ромовську, В. Рясенцева, Л. Савченко, Д. Швецова, Я. Шевченко та ін.

Щоб не позбавляти дитину сім'ї, і водночас забезпечити її інтереси, якщо батьки за об'єктивними причинами не спроможні виховувати дитину та здійснювати належний нагляд за нею, законодавством установлена спеціальна норма. Ця норма – відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України), яка виступає як сімейно-правова санкція поряд із позбавленням батьківських прав і є мірою відповідальності батьків за неналежне виховання дітей у сім'ї. “Відібрання дитини, – пише Я. Шевченко, – продиктовано турботою про дитину і неможливістю батьків самим визначити її долю. Якщо ж батьки самі у змозі піклуватися про дитину, незважаючи на те, що обставини в сім'ї складаються несприятливо, ніхто не вправі обмежити їх батьківські права у визначенні місця проживання дитини, а також осіб, яким батьки бажають доручити виховання дитини та турботу про неї” [2, с. 59].

Відібрання дітей є по суті превентивною мірою відносно до батьків, оскільки надає їм можливість змінити своє ставлення до виховання дитини, не вдаючись до виняткової міри – позбавлення батьківських прав. Інакше кажучи, виконуючи профілактичну функцію, така сімейно-правова санкція, як відібрання дитини у батьків, передуює іншій санкції – позбавленню батьківських прав. Профілактичне значення відібрання є особливо важливим тому, що, на жаль, у законі немає якихось проміжних мір, які передували б позбавленню батьківських прав, а застосовувати одразу крайню міру впливу, далеко не завжди виправдано. Можливо тому здебільшого, зазначають фахівці, до батьків не застосовують ніяких заходів впливу (позбавлення батьківських прав не виправдано суворе; застосування відібрання тлумачиться однобічно, а інших співмірних за ефективністю мір законодавство не знає) [3, с. 65].

Рішення про відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав приймається судом. “Судовий порядок розгляду справи про відібрання дитини у батьків або інших осіб і про передачу її на піклування органам опіки та піклування, – зазначала Я. Шевченко, – забезпечує особливу ретельність при дослідженні обставин, пов’язаних із життям дитини” [2, с. 59]. Оскільки відібрання дитини у судовому порядку незалежно від позбавлення батьків батьківських прав також пов’язане з поразкою права на виховання, воно безумовно здатне відіграти попереджувальну роль. Саме тому, нерідко відібрання дитини розглядають як захід первинного впливу на батьків, які не справляються зі своїми батьківськими обов’язками. У цьому є сенс погодитись з тим, що завдання з попередження неправомірних дій батьків стосовно дітей, відібрання дитини без позбавлення батьківських прав, може бути успішно виконаним лише за умови, що поведінка батьків (або одного з них), перебуватиме в полі зору органів опіки та піклування або органів внутрішніх справ [4, с. 66]. Н. Штучна, узагальнюючи власний практичний досвід з цього питання, зазначає, що “...відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав видається можливим при встановленні окремих фактів порушення батьківських прав, коли повний розрив дітей з батьками на думку суду, є недоцільним” [5, с. 16].

Суд, відмовляючи в позові про позбавлення батьків батьківських прав, може прийняти рішення про відібрання дитини у батьків, і передачу її другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам – за їх бажанням або органів опіки та піклування (ч. 1 ст. 170 СК України). Законом встановлено, що суд постановляє рішення про відібрання дитини у випадках, коли батьки або один із них ухиляються від обов’язків з виховання дитини; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва, а також в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров’я і морального виховання. У виняткових випадках, під час безпосередньої загрози для життя або здоров’я дитини, орган опіки та піклування або прокурор мають право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків. У цьому разі орган опіки та піклування зобов’язаний негайно повідомити прокурора та у семиденний строк після постановлення рішення звернутися з позовом про позбавлення батьків або одного із них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення

їх батьківських прав. З таким позовом до суду має право звернутися прокурор (ч. 2 ст. 170 СК України). Отже, підстави для відібрання дитини у батьків без позбавлення їх батьківських прав збігаються з підставами позбавлення батьківських прав. Позбавлення батьківських прав та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав як санкції відповідальності, безумовно, схожі між собою. Так, наприклад, обидві категорії справ розглядають за участю прокурора, органів опіки та піклування; без висновку органів опіки та піклування, справа не може бути призначена до судового розгляду; батьків не звільняють від обов'язку утримувати дитину; якщо дитина передана на виховання іншим особам – за нею зберігається право на житло та інші права. Суди також не мають права визначати, у який дитячий заклад має бути направлена дитина, це питання належить до компетенції органів опіки та піклування. Проте за такою відносною схожістю, це все ж таки різні правові санкції, оскільки наслідки їх застосування далеко нетотожні. Крім того, відмінність між відібранням дитини без позбавлення батьків батьківських прав та позбавленням батьківських прав лежить у площині суб'єктивних критеріїв поведінки батьків.

На думку О. Нечаєвої, єдиним критерієм, що дає змогу розмежувати позбавлення батьківських прав та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав є ступінь вини батьків [6, с. 35]. Коли вони безумовно винні, більше того, свідомо завдають шкоди своїм дітям, вимагається застосування такого виняткового заходу, як позбавлення батьківських прав. Якщо ж вина батьків незначна або її немає зовсім, а дитину необхідно нейтралізувати з такого оточення, застосовується відібрання дитини, передбачене ст. 170 СК України. Такої думки і дотримувались В. Шахматов та Б. Хаскельберг, які зазначали, що "...відібрання дитини без позбавлення батьківських прав не обов'язково пов'язується з виною та протиправністю вчинків відповідача" [7, с. 172]. Разом із тим існувала й інша точка зору. Зокрема, Є. Ворожейкін стверджував, що "...відібрання дитини як санкція має місце тільки при винній поведінці даної особи" [8, с. 306]. Незважаючи на безсумнівний авторитет Є. Ворожейкіна, така його позиція не отримала підтримки серед науковців, які здебільшого обстоюють думку, що відібрання дитини без позбавлення батьківських прав застосовується у разі відсутності провини батьків чи одного із них у створенні несприятливих умов для виховання та розвитку дитини [9, с. 163]. Можна стверджувати, що відібрання дитини без позбавлення

батьків батьківських прав застосовується за наявності вини батьків, але ступінь їх вини значно менший, ніж під час позбавлення батьківських прав, у їх діях відсутня так би мовити злісність.

Крім того, слід звернути увагу і на таку обставину, яку необхідно довести під час застосування відібрання дитини у батьків без позбавлення їх батьківських прав – наявність реальної, небезпечної для виховання дитини обстановки в сім'ї. Тобто, поруч із визначеними ст. 164 СК України підставами до відібрання дитини без позбавлення батьківських прав існує і така, як наявність небезпеки. Але, на жаль, чинне законодавство не містить пояснень, що розкривали б зміст терміна “небезпека залишення” дітей у батьків. Небезпека може торкатися як життя і здоров'я дитини, так і інтересів її правильного виховання. На думку А. Косенко, небезпеку слід розуміти як будь-яку загрозу здоров'ю дитини, загрозу її фізичному та моральному розвитку [10, с. 79]. До небезпечних можна віднести ситуації, коли діти залишаються без нагляду батьків через специфічні умови праці отстанніх; коли батьки не мають постійного місця проживання та джерела доходів; коли батьки страждають на психічні розлади, але у встановленому порядку не визнані недієздатними; коли мають хронічні захворювання (туберкульоз, астма) і наражають на небезпеку життя та здоров'я дітей та ін. Небезпечно, якщо маленька дитина в холодну пору року наполовину одягнена бродить по вулицях, не має достатнього харчування, ночує в підвалах, під'їздах, горищах – немає елементарного догляду. Не меншу небезпеку становить собою постійне спілкування дитини з батьками-алкоголіками, наркоманами, їх оточенням. Тобто видів небезпеки, що загрожує дитині реально, її фізичному, психічному, моральному розвитку незалежно від віку, багато. Причому незначна небезпека нині, може перетворитись у велику небезпеку вже завтра. У сім'ї Н. у несприятливих умовах знаходився 14-річний підліток. Деякий час він перебував у школі-інтернаті, добре навчався, мав хороші оцінки і взагалі характеризувався позитивно. Але, коли він перейшов до 8-го класу, мати вирішила забрати сина додому, у сім'ю, у якій вітчим зловживав спиртними напоями, лихословив, брутально поводився з матір'ю та пасинком. Негативні результати незабарилась: навчання у хлопчика помітно погіршилось, оскільки для виконання домашніх завдань дома умов не було, він намагався якомога менше часу проводити вдома, усе частіше віддавав перевагу вулиці та непевним особам. Згодом, хлопець взагалі перестав відвідувати школу. Виникла ситуація, яку

інакше як небезпечною для виховання, навчання та розвитку, не назвеш. Тому цілком закономірним стало рішення суду про відібрання дитини [11].

Небезпека для розвитку дитини може мати місце і в тих випадках, коли батьки не можуть здійснювати своїх повноважень в силу поважних причин – тривале відрадження, перебування на стаціонарному лікуванні та ін. У таких випадках органи опіки та піклування мають право тимчасово влаштувати дитину до дитячого закладу або в сім'ю опікуна (піклувальника). Тому влаштування дітей у дитячі заклади або в сім'ю опікуна не може призвести до застосування ст. 170 СК України, оскільки батьки розуміють, що існуючі обставини можуть створити несприятливу обстановку для виховання дитини і тому звертаються з проханням влаштувати дитину в один із навчально-виховних закладів. Тобто влаштування дітей у дитячі заклади не супроводжується ніякими обмеженнями батьківських прав.

Небезпека для розвитку дитини може критися і у тому, що у батьків бракує необхідних педагогічних знань, досвіду і навичок виховання дітей. В юридичній літературі прийнято виділяти три основні форми ухилення батьків від виконання своїх обов'язків з виховання дітей. Перша має місце в тих випадках, коли батьки байдужі до інтересів дитини, до проведення нею свого вільного часу; між дитиною і батьками виникає відчуження, яке призводить до самотності дітей. Відсутність у батьків чіткої мети, програми виховання, що призводить до співіснування їх зі своїми дітьми, слід уважати пасивним ухиленням батьків від виконання обов'язків щодо виховання дітей. Другою формою названо – пасивно-активне ухилення: прискіпливість, дратівливість, відсутність з боку батьків лагідності й доброзичливості до дітей – робить останніх слабкими, боягузливими, безпорадними. Періодичні сплески емоцій відносно до дітей, причому негативні, розвивають небажані риси їх характеру – замкненість, неврівноваженість, запальність, неадекватні відповідні реакції. Зрештою, необхідно виділити і таку форму ухилення від виховання, що призводить до недостатнього рівня розвитку знань, умінь, навичок у дитини з повноцінною нервовою системою, але, яка тривалий час знаходиться в умовах недостатності інформації, інтелектуальної та емоційної убогості. На жаль, розглядаючи справи про відібрання дітей без позбавлення батьків батьківських прав, суди, як показало вивчення та узагальнення суддівської

практики, не враховують такого різновиду ухилення батьків від виховання дітей, що іноді призводить до помилкових судових рішень [12, с. 13].

Нерідко негативно впливають на розвиток дитини й інші дорослі члени сім'ї, незалежно від ступеня їх родинного зв'язку з нею, її батьками. Але якщо батько, мати дитини не бажають влаштувати її в дитячий заклад для нейтралізації від несприятливого, негативного впливу – наявний факт зловживання батьківськими правами, достатній для того, щоб рішенням суду відібрати дітей. О. Нечаєва наголошувала, що "...погано впливати на виховання дітей можуть й інші члени сім'ї. І якщо в такому випадку, батьки за якихось причин перешкоджають влаштуванню дитини в дитячий заклад, до них правомірно пред'явити позов про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав" [6, с. 35–36]. Таким чином, для відібрання дитини у батьків незалежно від позбавлення їх батьківських прав необхідна наявність реальної, небезпечної для виховання дитини в сім'ї обстановки.

Іноді належне виховання дитини в сім'ї стає неможливим внаслідок душевної хвороби батьків. Ставлячи під сумнів здатність душевнохворого батька виховувати дитину, суд призначає судово-психіатричну експертизу, яка визначає, чи може громадянин за станом свого здоров'я виховувати дитину. Зрозуміло, що особи, які не виконують своїх обов'язків внаслідок душевної хвороби, недоумства або іншого хронічного захворювання не можуть бути позбавлені батьківських прав. Водночас у результаті захворювання батьків у сім'ї, створюється небезпечна для дитини обстановка, яка вимагає негайного вилучення дитини з цього середовища. У таких випадках суд має прийняти рішення про відібрання дитини у батьків. При цьому суд виносить таке рішення на підставі уже винесеного раніше судового рішення про визнання фізичної особи (у якій відбирається дитина) недієздатною. Діти недієздатних осіб належать до категорії дітей, позбавлених батьківського піклування і влаштовуються в іншу сім'ю або дитячу установу. Громадянка М., маючи на вихованні трьох малолітніх дітей, створювала своїм дітям цілковито нестерпні умови життя: дорослішим хлопчикам під різними приводами забороняла відвідувати школу; молодшого 8-місячного хворого сина відмовлялася показувати лікарям. Діти погано харчувалися, ходили у брудному одязі, відповідно немитими, у квартирі, у

якій проживала сім'я, давно був відсутній навіть відносний порядок. Ні сусідів, ні вчителів, які пропонували допомогу, мати не пускала навіть на поріг. Після втручання дільничного інспектора міліції, мати була доставлена до медичного закладу, у якій у неї виявили тяжку форму шизофренії. Діти були відібрані рішенням суду і влаштовані в дитячий заклад. Позов про позбавлення її батьківських прав не пред'являвся. У такому випадку відібрання дітей без позбавлення батьківських прав виступає не тільки засобом захисту прав та інтересів дітей, а й засобом захисту інтересів батьків, які через хворобу не можуть здійснювати своїх повноважень щодо виховання дітей і наражають на небезпеку їх життя та здоров'я.

Невиконання батьками обов'язків і створення небезпечної для дітей обстановки може бути викликане не тільки різного роду психічними розладами, а й наявністю у батьків інших хвороб – наприклад, тяжка форма бронхіальної астми, венеричні захворювання та ін. [4, с. 70]. Зрозуміло, що психічні розлади у батьків та їх вплив на розвиток дитини вимагає спеціальних знань спеціалістів – психіатрів, психологів та ін. Для встановлення ступеня психічного розладу батьків, чинне законодавство передбачає проведення експертизи. Однак вона тільки констатує наявність захворювання у певної особи, а не визначає перебігу його розвитку і впливу на здатність до повноцінного життя (у тому числі і на виконання батьківських обов'язків). На наш погляд, при відібранні дитини без позбавлення батьків батьківських прав, необхідна не лише експертиза, а комплексне психолого-психіатричне освідування батьків, яке обґрунтувало б ступінь існуючої небезпечної обстановки для життя і здоров'я дітей. Як правило, первісні відомості про негаразди у сімейних стосунках між батьками і дітьми, надходять або від сусідів, або з дитячих виховних чи навчальних закладів. Тому вбачається, первинне психіатричне освідування батьків доцільно проводити за письмовою заявою органів опіки та піклування, міліції, прокуратури, при цьому вирішуючи питання про постановку такої сім'ї, як неблагополучної на облік. Освідування допомогло б своєчасно виявити проблеми сімейного виховання, своєчасно почати оздоровчу роботу, а також організувати індивідуальну профілактику. Правильне визначення умов, у разі наявності яких можливе винесення судового рішення про відібрання

дитини має важливе значення для практичної діяльності правоохоронних органів.

Отже, несприятливі й навіть небезпечні для виховання дитини в сім'ї умови виникають в результаті скоєння батьками тих же неправомірних дій, які тягнуть за собою позбавлення батьківських прав. Проте, якщо позбавлення батьківських прав застосовується при злісному систематичному порушенні ними прав та інтересів дітей, то відібрання дітей без позбавлення батьків батьківських прав здійснюється у випадках, коли відсутні достатні підстави для позбавлення батьківських прав, а й залишати дитину у батьків не можна. Таким чином, неправомірні дії (бездіяльність) батьків розглядають сімейним законодавством як створення реальної небезпеки для виховання та розвитку дитини, що тягне за собою застосування до них санкції сімейно-правової відповідальності – відібрання дитини без позбавлення батьківських прав.

Список використаних джерел

1. Иванов М. А. Семья. Общество. Закон / М. А. Иванов, Р. Ф. Каллистратова. – М. : Юрид. лит., – 1980. – 336 с.
2. Шевченко Я. Н. Основы семейного законодательства / Шевченко Я. Н. – К. : Вища шк., 1982. – 88 с.
3. Кичатов Д. Ф. Практика прокурорского надзора по брачно-семейным делам / Д. Ф. Кичатов // Сов. государство и право. – 1970. – № 4. – С. 64–67.
4. Богатырев Н. И. Отобрание детей без лишения родительских прав / Н. И. Богатырев, Н. В. Кузнецова // Правоведение. – 1990. – № 2. – С. 65–70.
5. Штучная Н. Лишение родительских прав / Н. Штучная // Сов. юстиция. – 1971. – № 7. – С. 15–16.
6. Нечаева А. М. Охрана интересов детей / А. М. Нечаева // Соц. законность. – 1972. – № 9. – С. 35–36.
7. Шахматов В. П. Новый кодекс о браке и семье / В. П. Шахматов, Хаскельберг Б. Л. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1980. – 317 с.
8. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР / Ворожейкин Е. М. – М. : Юрид. лит. – 1972. – 336 с.
9. Сімейне право України : підруч. за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. – К. : Юрінком Інтер. – 2004. – 264 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОБОТИ З ДЕЛІНКВЕНТАМИ

10. Косенко А. Е. Отмена усыновления и признание усыновления недействительным / А. Е. Косенко // Вопросы теории и практики гражданско-правового регулирования. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1982. – С. 79–90.

11. Архів Подільського районного суду м. Києва. Справа № 2-626 2010 р; 2-508 2010 р.

12. Короткова Л. П. Відповідальність батьків (усиновителів) за неналежне виховання дітей : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Л. П. Короткова. – Х., 1980. – 22 с.